

UNIVERSITEIT GENT

FACULTEIT POLITIEKE EN SOCIALE WETENSCHAPPEN

Ouderen aan het woord

Een kwalitatief onderzoek naar inkomen en eenzaamheid bij ouderen in Gent

Wetenschappelijk artikel

aantal woorden: 9.790

SARAH VAN DEN BOGAERT

MASTERPROEF SOCIOLOGIE

PROMOTOR: PROF. DR. Piet Bracke

COMMISSARIS: Cédric Verstraete

COMMISSARIS: Sara Symoens

ACADEMIEJAAR 2011 - 2012

Dankwoord

Bij deze wil ik alle organisaties en medewerkers bedanken voor hun inzet en hulp bij de zoektocht naar respondenten. Vooral Nanou Huyghebaert van Kontakt Bejaarden, Dirk van Beveren van Okra, Christine Vervaet van het dienstencentrum de Wibier, Tine De Vos van 't Vindcentje, Dirk van Beveren van Okra Oost-Vlaanderen en Katia Sette van het OCMW Gent wil ik bedanken voor hun inzet en hulp. Zonder hulp van deze organisaties was het niet mogelijk geweest om voldoende respondenten te vinden. Daarnaast wil ik ook Benjamin Schalembier bedanken. Tot slot wil ik mijn promotor professor Dr. Piet Bracke bedanken voor zijn hulp en advies bij elke fase van het onderzoeksproces en professor Dr. Peter Stevens voor zijn hulp bij problemen met NVivo.

Abstract

Income and loneliness are often experienced by elderly people. This study examines income and loneliness amongst older people in Ghent. It uses qualitative semi-structured interviews to examine what elderly people think about income and loneliness. Using the postmodernization theory of Inglehart (1971), it explores the vision of elderly people on income, poverty and how they deal with these concepts. Loneliness is also a problem that is often related to old age. Old age increases the risk of loneliness and social isolation. This study explores these problems in depth. It studies how old people define loneliness and how they cope with it. Finally, the role of loneliness and income regarding formal support is examined. The interviews show that elderly people have a specific vision on income. They do not perceive income as a big issue. This is possibly the result of the society they grew up in. Also two different types of loneliness are distinguished. In this research loneliness was for the most part the result of the death of the spouse. Elderly people also experience different barriers to social contact. This is a problem because they perceive social contact as a coping strategy against loneliness. Social contact seems also to be the main reason for using formal support. The paper ends with some research and policy implications.

Inleiding

De afgelopen 25 jaar heeft een inkomens- en welvaartsstijging plaatsgevonden in onze samenleving (Vanderleyden & Callens, 2009). Algemeen wordt vanuit gegaan dat deze stijging bij alle leeftijdscategorieën heeft plaatsgevonden. Vanderleyden en Callens (2009) tonen aan dat het inkomen van ouderen eigenlijk niet veel gestegen is. De inkomenskloof tussen de werkende en de oudere generatie blijft groeien (Vanderleyden & Callens, 2009). Het jaar 2010 was het Europees jaar van de bestrijding van de armoede en sociale uitsluiting. Men wilde deze thema's terug in de publieke opinie brengen en de lidstaten aansporen om beleidsmaatregelen te formuleren die armoede en sociale uitsluiting tegengingen (Europese Commissie, 2010). Naar aanleiding hiervan ontwikkelde de Vlaamse regering een ouderenbeleidsplan voor 2010-2014 (Kabinet van Vlaams minister van Welzijn Volksgezondheid en Gezin, 2010). Dit beleidsplan moet de toegang waarborgen van elke oudere tot economische, sociale en culturele rechten. Men wil de discriminatie en sociale uitsluiting op basis van leeftijd voorkomen, verminderen en oplossen (Kabinet van Vlaams minister van Welzijn Volksgezondheid en Gezin, 2010). Toch valt het op dat in de huidige discussie omtrent de pensioenen het voornamelijk gaat over de toekomstige pensioengeneraties en niet over de huidige generatie gepensioneerden. Ouderen blijven een sociale groep waar weinig over gesproken wordt. Ondanks het feit dat de Belgische pensioenen relatief laag zijn als deze vergeleken worden op internationaal niveau (OMC & Federale Overheidsdienst Sociale Zekerheid, 2010). Bovendien blijkt uit het ouderenbeleidsplan (2010) en cijfers van OASeS (2010) dat 19,4% van de ouderen in Vlaanderen het risico loopt om in armoede te belanden. Als men weet dat het risico om in armoede terecht te komen

voor oudere Vlamingen dubbel zo groot is dan voor jongere Vlamingen, dan is het duidelijk dat armoede bij senioren een aanzienlijk probleem is (Kabinet van Vlaams minister van Welzijn Volksgezondheid en Gezin, 2010; OASeS, 2010). Toch zijn senioren en hun inkomen een sociale groep waar te weinig aandacht aan besteed wordt. Het is een groep die onzichtbaar lijkt te zijn. Deze generatie van 65plussers is geboren voor of tijdens de Tweede Oorlog. Volgens de postmodernisatietheorie van Inglehart (1997) betekent dit dat zij andere waarden met zich meedragen. Handelend vanuit deze visie gaat dit onderzoek na hoe deze generatie inkomen en armoede definieert en hoe volgens hen met inkomen moet worden omgegaan.

Daarnaast verhoogt ouderdom eveneens het risico op sociale isolatie en eenzaamheid (Wenger, Davies, Shahtahmasebi, & Scott, 1996). Heel veel senioren voelen zich eenzaam en hebben nog weinig contact met de buitenwereld. Uit de gezondheidsenquête van het Wetenschappelijk instituut voor Volksgezondheid (2008) bleek dat 85plussers de categorie ouderen zijn die het meest ontevreden waren over het aantal sociale contacten dat ze hadden. Eén op 10 ouderen ziet niet elke week iemand (Wetenschappelijk instituut volksgezondheid, 2008; Kabinet van Vlaams minister van Welzijn Volksgezondheid en Gezin, 2010). Uit een recent Belgisch onderzoek blijkt zelfs dat 46% van de ouderen, ongeacht de grootte van hun netwerk, zich wel eens eenzaam voelde (Vandenbroucke et al., 2012). Volgens dit zelfde onderzoek zullen er, als dit percentage gelijk blijft, tegen 2020 meer dan een miljoen eenzame ouderen in België zijn (Vandenbroucke et al., 2012). Aangezien eenzaamheid het risico op depressie verhoogt, is het belangrijk om eenzaamheid te begrijpen en de stijging van het aantal eenzame ouderen te voorkomen (Thompson, 1973; Wenger et al., 1996). Dit onderzoek wil, om dieper op deze problematiek in te gaan, bestuderen hoe 65plussers eenzaamheid zelf ervaren, omschrijven en welke strategieën ze gebruiken om met eenzaamheid om te gaan. Een belangrijke discussie die eveneens binnen het onderzoeksdomein van sociale isolatie en eenzaamheid gevoerd wordt, betreft de hoeveelheid sociale contacten en het gebruik van formele dienstverlening. Het gaat hier om de ‘crowding in’ en ‘crowding out’ discussie. Op basis van deze discussie wordt in deze studie gekeken naar de rol die eenzaamheid en armoede spelen in het gebruik van formele dienstverlening.

Dit onderzoek stelt dat te weinig aandacht gaat naar de ervaringen van ouderen. Het onderzoek van Vandenbroucke en collega's (2012) stelde reeds dat er vaak een foutieve beeldvorming is van de risicofactoren met betrekking tot eenzaamheid. Men redeneert dat ouderdom gepaard gaat met isolement, terwijl het eerder hogere leeftijd is dat de kans vergroot op risicofactoren die kunnen leiden tot eenzaamheid (Vandenbroucke et al., 2012). Onderzoek wijst inderdaad uit dat inkomen een invloed heeft op de participatie aan het gebruikelijke maatschappelijke leven, waardoor de kans op sociale isolatie en eenzaamheid bij een lager inkomen vergroot (Levecque, 2003; Savikko, Routasalo, Tilvis, Strandberg, & Pitkala, 2005; Victor, Scambler, Bowling, & Bond, 2005). Volgens recent onderzoek is het aandeel sociaal geïsoleerden het grootste in de laagste inkomensgroep (Vandenbroucke et al., 2012). Er is dus wel degelijk een groter risico op eenzaamheid bij ouderen met een lager inkomen.

Maar dit wil niet zeggen dat een laag inkomen per definitie leidt tot eenzaamheid en sociaal isolement. De vraag is of dat maatschappelijke organisaties die met ouderen werken deze nuance soms niet vergeten te maken, waardoor te veel gefocust wordt op inkomen en ouderdom als risicofactoren voor eenzaamheid en sociaal isolement. Hierdoor vergeet men te kijken naar hoe ouderen zelf inkomen en eenzaamheid percipiëren, definiëren en hiermee omgaan. Als bijvoorbeeld inkomen als minder belangrijk wordt ervaren, is dit niet de factor waar alle aandacht naartoe moet gaan. Dit wordt onvoldoende in vraag gesteld. Bijgevolg werd in dit onderzoek gekozen om te vertrekken vanuit het verhaal van de ouderen zelf. Dit gebeurde aan de hand van semigestructureerde kwalitatieve interviews. Op deze manier wil een inzicht geboden worden in de percepties, visies en overtuigingen die ouderen hebben met betrekking tot inkomen en eenzaamheid. Er werd geopteerd voor een kwalitatieve onderzoeksmethode in de hoop hiermee een aanvulling, bijvoorbeeld op het recente onderzoek naar eenzaamheid en sociaal isolement bij ouderen in België (Vandenbroucke et al., 2012), en verbreding te bieden van het reeds bestaande, voornamelijk, kwantitatief georiënteerde onderzoek. Bovendien wil dit onderzoek maatschappelijk werkers en organisaties die met ouderen werken, helpen in het beter afstemmen van hun diensten en maatregelen op de wensen en noden van 65plussers. Het onderzoek werd dan ook opgestart op vraag van het OCMW Gent. Dit betekent niettemin dat de bekomen resultaten niet relevant zijn voor wetenschappelijk onderzoek. Het hoofddoel van dit onderzoek is nog steeds bijdragen tot de wetenschappelijke kennis op dit domein.

In wat volgt wordt een overzicht gegeven van de literatuur waarop dit onderzoek gebaseerd is. Daarna volgt een beschrijving van de gebruikte methodologie, waarna de resultaten overlopen worden. Tot slot worden in de conclusie een aantal implicaties voor wetenschappelijk onderzoek en beleidsimplicaties gesuggereerd en zal kritisch gereflecteerd worden over het gevoerde onderzoek.

Theoretisch raamwerk

1. Het subjectieve karakter van inkomen en armoede

Er is een ruim aanbod aan literatuur omtrent verschillende aspecten en processen van inkomen en armoede (Lepianka, Gelissen, & van Oorschot, 2010). Dit deel wil een overzicht geven van de belangrijkste theoretische bevindingen met betrekking tot armoede en het subjectieve karakter van inkomen. Mensen hebben een bepaalde visie op inkomen en armoede en deze zal een rol spelen in het belang dat men hecht aan inkomen en het zichzelf al dan niet als arm percipiëren.

Inkomen

Het inkomen van een individu is niet enkel een bedrag dat iemand maandelijks ontvangt. Mensen hebben eveneens een bepaalde visie op dit inkomen. Individuen leven niet geïsoleerd (Bellani & D'Ambrosio, 2011) en worden beïnvloed door hun omgeving in de percepties die men heeft over

inkomen. Subjectief inkomen gaat over het oordeel dat men heeft over een bepaald inkomensniveau (DePianto, 2011). Om te verklaren hoe mensen dit subjectief oordeel vormen, kan bijvoorbeeld gebruik gemaakt worden van de referentiegroep theorie (Merton & Lazarsfeld P.F., 1950; Vincke, 2007). Mensen kunnen aan de hand van het inkomen van andere individuen een mening vormen omtrent het eigen inkomen. Men gebruikt anderen als referentie. Ook de relatieve deprivatietheorie geeft een voorbeeld van de relativiteit van inkomen. Volgens Bellani (2011) ervaart iemand relatieve deprivatie als hij een bepaald goed X niet bezit. Hij ziet andere mensen die dat zelfde goed X wel bezitten. Hij wenst goed X zelf ook te bezitten (Bellani & D'Ambrosio, 2011). Er is een verschil in hetgeen dat men wenst te bezitten en hetgeen dat men daadwerkelijk bezit (Bellani & D'Ambrosio, 2011). Dit zorgt voor negatieve gevoelens en een lagere waardering van hetgeen men al bezit. Inkomen, en de tevredenheid met dit inkomen, is bijgevolg zeer afhankelijk van de percepties die mensen over dit inkomen hebben.

Om dit subjectieve karakter van inkomen toe te passen op ouderen, is het interessant om te kijken naar de samenleving waarin deze generatie is opgegroeid. De 65plussers in onze huidige samenleving zijn geboren voor of tijdens de Tweede Wereldoorlog. Volgens de postmodernisatietheorie van Inglehart (1997) zullen deze ouderen materialistische waarden aanhangen in plaats van postmaterialistische waarden. Ze zijn met deze waarden opgevoed. Daarom zullen 65plussers meer gericht zijn op economische zekerheid dan op levenskwaliteit en zelfverwezenlijking (Inglehart, 1971; 1997; Vincke, 2007). Toen de economie na de Tweede Wereldoorlog beter werd, waren er andere factoren die aan belang wonnen. Bijgevolg is economische zekerheid voor de volgende generaties veel meer vanzelfsprekend dan voor de generatie die geboren werd voor of tijdens de Tweede Wereldoorlog (Inglehart, 1971; Inglehart & Flanagan, 1987). Omwille van deze andere waarden en andere samenleving waarin men opgroeide, hebben ouderen mogelijk een andere visie op inkomen. Ze werden anders gesocialiseerd en percipiëren bijgevolg inkomen op een andere manier. Deze ouderen streven als gevolg van de materialistische waarden waarmee ze zijn opgevoed wellicht naar niet meer dan economische zekerheid. Terwijl bij de huidige generaties de nadruk eerder ligt op levenskwaliteit en zelfverwezenlijking (Inglehart, 1997).

Armoede

Armoede is een multidimensioneel begrip (Levecque, 2003; Rabusic, 1998; Vanderleyden & Callens, 2009). Om armoede te definiëren kan gekeken worden naar een minimum inkomen, een minimum consumptieniveau of men kan een vergelijking maken tussen de levensstandaard van de persoon en deze van de betrokken samenleving (Whelan & Maitre, 2010; Whitehouse, 2000). Binnen de Europese Unie, en dus ook in België, wordt armoede vaak bepaald aan de hand van de 'at risk poverty indicator' (Fahey, 2007; Rabusic, 1998; Vanderleyden & Callens, 2009; Whelan & Maitre, 2010). Het armoederisico wordt in België gemeten aan de hand van een armoededrempel die gelijk is aan 60%

van het mediaan beschikbaar inkomen op individueel niveau (Algemene Directie Statistiek en Economische Informatie, 2009; Vanderleyden & Callens, 2009).

Een persoon die onder deze drempel valt, wordt beschouwd als arm. Voor 2010 bedroeg deze armoededrempel 973 euro per maand (Coene, Dierckx, Van Haarlem, & Vranken, 2011). Deze indicator gaat dus over het meten van objectieve armoede. Het ADSEI van de federale overheid (2009) definieerde objectieve armoede als volgt: *Armoede is in de eerste plaats een objectief gegeven. Het betreft mensen en huishoudens die zich amper – of soms helemaal niet - een leven en een levensstijl kunnen permitteren die door de meerderheid van de bevolking als essentieel en vanzelfsprekend beschouwd wordt. Het gaat dan over het moeten missen van basisbehoeften zoals gezonde voeding, goede huisvesting, kansen op ontwikkeling en een toekomstperspectief* (Algemene Directie Statistiek en Economische Informatie, 2009). Het gaat hier over een objectieve dimensie van armoede. Rabusic (1998) stelt dat als men armoede als een sociaal probleem bekijkt, het naast een objectieve zijde ook over subjectieve zijde beschikt. Subjectieve definities meten armoede aan de hand van evaluaties en ervaringen van individuen (Rabusic, 1998). Een individu kan objectief gezien in armoede leven, maar dit zelf niet percipiëren als armoede. Maar het kan ook zijn dat iemand zichzelf als arm percipieert terwijl hij objectief bekeken niet arm is. Welke mogelijke mechanismen en/of coping strategieën liggen aan de basis van dit proces? Katia Levecque (2003) stelt dat personen zichzelf vergelijken met reële of verzonnen situaties of groepen. Deze groepen of situaties worden dan als referentie gebruikt om hun eigen situatie te evalueren (Heckhausen & Brim, 1997; Pradhan & Ravallion, 2000). Zo geven Lepianka en collega's (2010) aan dat mensen die zichzelf niet als arm percipiëren, zich psychologisch gaan proberen te onderscheiden van diegenen die zij wel als arm percipiëren. Ze vergelijken zichzelf met hen en proberen een psychologische afstand te creëren tussen zichzelf en deze sociale groep (Lepianka et al., 2010). Volgens Lepianka (2010) zullen deze individuen de armoede van anderen toeschrijven aan persoonlijke factoren. Het is hun "eigen schuld". Men kan de eigen armoede ook als een persoonlijk falen gaan percipiëren en daarom deze objectieve armoede minimaliseren of stelselmatig ontkennen (Levecque, 2003). Individuen die zichzelf als arm percipiëren, hebben meer de neiging om deze armoede toe te wijzen aan structurele kenmerken, bijvoorbeeld een te laag pensioen (Lepianka et al., 2010). Het is de "schuld" van de maatschappij. Abel-Smith (geciteerd in Levecque, 2003) stelde vast dat veel bejaarden die in armoede leven, zichzelf niet als arm percipiëren omdat ze vinden beter af te zijn dan vijftig jaar geleden. Ze vergelijken hun huidige situatie met hun kindertijd en vroege volwassenheid (Hansen, Slagsvold, & Moum, 2008). Hiermee samen hangen de waarden en normen die deze ouderen aanhangen. Zodoende kan nogmaals verwezen worden naar de postmodernisatietheorie van Inglehart (1997). Als deze ouderen vinden dat ze over net genoeg middelen beschikken om rond te komen, zullen ze zichzelf misschien niet als arm percipiëren. Daarnaast kan ook de zogenaamde 'tevredenheidsparadox' aangehaald worden. Deze gaat over hoge tevredenheid bij slechte omstandigheden (Hansen et al., 2008). Bejaarden in armoede blijken, ondanks hun omstandigheden, toch meer tevreden te zijn dan jongere mensen (Hansen et al., 2008).

Men is tevreden ondanks het feit dat hun levensomstandigheden niet optimaal zijn. Dit kan verklaard worden door het feit dat ouderen, als gevolg van de beperkingen die samengaan met het ouder worden, hun verwachtingen verlagen (Hansen et al., 2008; Heckhausen & Brim, 1997). Ook consensuele armoedegrenzen spelen een rol (Levecque, 2003). Muffels (geciteerd in Levecque, 2003) omschrijft dit als de perceptie van armoede of levensstandaard door de totale bevolking of specifieke delen ervan. Volgens Saunders en collega's (1994) moet men armoede altijd plaatsen in de sociale context waar het zich voordoet. Bij het bepalen van wat men verstaat onder armoede zullen waarden en ideologie een invloedrijke rol spelen (Rabusic, 1998; Saunders, Halleröd, & Matheson, 1994). Stitt (1994) stelt dat de meerderheid van de bevolking een welbepaalde definitie kan hebben van armoede. Maar iemand die in armoede leeft, zal waarschijnlijk een heel andere mening hebben op rondkomen dan de meer welgestelde bevolking in de maatschappij (Levecque, 2003; Vanderleyden & Callens, 2009). De ouderen vinden misschien dat ze voldoende middelen bezitten om rond te komen, terwijl de samenleving dit helemaal anders percipieert en hen definieert als 'arm'.

In onze samenleving wordt veel belang gehecht aan inkomen, maar wordt amper aan de ouderen zelf gevraagd hoe zij dit ervaren en hoe zij hiermee omgaan. Welke visie hebben ouderen zelf op inkomen en armoede? Deze visie verschilt misschien van de visie die gehanteerd wordt door organisaties die met ouderen werken. Op basis hiervan kan een eerste onderzoeksvraag afgeleid worden: *Welke percepties hebben ouderen omtrent inkomen en armoede?* Deze vraag gaat gepaard met twee bijkomende vragen; *Welke definitie geven ouderen, die volgens objectieve maatstaven een laag inkomen hebben, aan inkomen en aan armoede? Hoe gaan ouderen om met een inkomen dat ze al dan niet als voldoende ervaren.*

2. Eenzaamheid

Nu in de samenleving het aandeel van ouderen almaar groter wordt, is er steeds meer aandacht voor eenzaamheid bij ouderen. Bovendien wordt vaak gesteld dat een laag inkomen eenzaamheid zal beïnvloeden (Savikko et al., 2005; Victor et al., 2005). Levecque (2003) concludeert dat armoede gepaard gaat met een drastische daling in de participatiegraad aan de normale levensstijl of het gebruikelijke maatschappelijke leven. Dit kan leiden tot sociale isolatie en tot eenzaamheid. Zoals reeds gesteld, wordt in dit onderzoek deze conclusie in vraag gesteld. Heeft armoede wel degelijk zo'n grote invloed op eenzaamheid en de hoeveelheid sociale contacten die men heeft? Een laag inkomen vergroot inderdaad het risico op eenzaamheid en sociaal isolement. Maar dit wil niet zeggen dat eenzame ouderen met een laag inkomen dit zelf als oorzaak van hun eenzaamheid ervaren. Als men in overeenstemming met de postmodernisatietheorie van Inglehart (1997) materialistische waarden aanhangt in plaats van postmaterialistische waarden. Is inkomen dan wel zo'n groot probleem voor deze ouderen? Een volgende onderzoeksvraag luidt bijgevolg; *Welke rol speelt de perceptie die men heeft over inkomen en armoede in het ervaren van gevoelens van*

eenzaamheid? Hierbij worden een aantal bijkomende vragen gesteld; Ervaren ouderen die zich eenzaam voelen, eenzaamheid en armoede als verbonden met elkaar? Hoe ervaren ze deze verbondenheid tussen eenzaamheid en armoede en hoe gaan ze om met deze verbondenheid?

Eenzaamheid en sociale isolatie zijn vormen van sociale deprivatie. Sociale deprivatie gaat over het ontbreken van sociale relaties en netwerken (Levecque, 2003). In veel wetenschappelijke studies wordt het onderscheid tussen sociale isolatie en eenzaamheid niet altijd expliciet gemaakt. Terwijl er wel degelijk een verschil is tussen deze concepten (Savikko et al., 2005; Wenger et al., 1996). Wenger en collega's (1996) definiëren sociale isolatie als het hebben van minimaal contact met andere mensen. Sociale isolatie gaat over de mate waarin een individu geïntegreerd is in de sociale omgeving (Savikko et al., 2005; Victor et al., 2005). Sociale isolatie is een objectieve toestand (Findlay, 2003; Wenger et al., 1996). Eenzaamheid definieert Wenger (1996) als negatieve gevoelens die ontstaan omdat men zichzelf percipieert als sociaal geïsoleerd. Men heeft minder contact met andere mensen dan men wenst of mist de aanwezigheid van een partner (Wenger et al., 1996). Eenzaamheid gaat over een subjectieve toestand (Findlay, 2003). Het gaat over een kloof tussen de werkelijke en de gewenste kwaliteit en kwantiteit van sociale contacten (Victor et al., 2005; Weeks, 1994). Zodoende is er een duidelijk verschil tussen sociale isolatie en eenzaamheid (Victor et al., 2005). Al zijn deze begrippen ook nauw met elkaar verbonden. Het concept sociale isolatie zal bijna altijd opduiken wanneer men het over eenzaamheid heeft. Iemand die weinig of nauwelijks contact heeft met andere mensen, hoeft niet automatisch eenzaam te zijn (Andersson, 1998; Findlay, 2003; Wenger et al., 1996). Bovendien kan iemand die niet sociaal geïsoleerd is, zich toch eenzaam voelen (Andersson, 1998; Savikko et al., 2005). Ondanks het feit dat familie of vrienden vaak langskomen, voelt deze persoon zich toch eenzaam. Hier kan een onderscheid tussen emotionele en sociale eenzaamheid gemaakt worden. Waarbij sociale eenzaamheid gaat over het gemis van sociale relaties met een brede groep van mensen. Emotionele eenzaamheid gaat over het missen van een betekenisvolle, intieme relatie (van Baarsen, Snijders, Smit, & van Duijn, 2001). Eenzaamheid en sociale isolatie hoeven zelfs niet altijd negatief te zijn. Sommige mensen zijn graag alleen en ervaren hier dan ook geen negatieve effecten van (Findlay, 2003). Andersson (1998) stelt dat er zelfs een positieve vorm van eenzaamheid bestaat dewelke vrijwillig en tijdelijk is. Deze eenzaamheid kan constructief werken voor sommige mensen (Andersson, 1998). Er is derhalve heel wat variatie in eenzaamheid en sociale isolatie.

Er zijn een aantal factoren dewelke zowel bijdragen tot sociale isolatie als tot eenzaamheid (Victor et al., 2005; Wenger et al., 1996). Ouder worden zorgt voor een verhoogd risico op sociale isolatie (Wenger et al., 1996). Ouder worden gaat gepaard met een aantal gebeurtenissen die de kans op sociale isolatie vergroten. Zo geeft werken toegang tot veel hulpbronnen, niet alleen van materiële aard maar ook van immateriële aard namelijk sociale netwerken (Vanderleyden & Callens, 2009). Eenmaal men op pensioen gaat, kunnen deze sociale netwerken verwateren en kan men sociaal

geïsoleerd geraken. Daarenboven heeft men bij het ouder worden een grotere kans om zijn/haar partner te verliezen en alleen te wonen. Beide factoren verhogen de kans op sociale isolatie en kunnen een gevoel van eenzaamheid veroorzaken (Savikko et al., 2005; Victor et al., 2005; Wenger et al., 1996). Ouder worden gaat tevens gepaard met meer gezondheidsproblemen. Een verslechtering van de gezondheid kan leiden tot sociale isolatie en eenzaamheid (Findlay, 2003; McInnis & White, 2001; Wenger et al., 1996). Een slechte gezondheid maakt het immers moeilijker om sociale contacten te onderhouden (Savikko et al., 2005). De opgesomde factoren zijn allemaal factoren die van eenzaamheid een nieuwe ervaring maken waarmee men geconfronteerd wordt bij het ouder worden. Victor en collega's (2005) maken een onderscheid tussen drie types van eenzaamheid die in deze levensfase kunnen optreden. Een eerste type is eenzaamheid die de voortzetting is van een vroegere fase in het leven. Men was al eenzaam en het ouder worden, brengt hier nauwelijks verandering in. Eenzaamheid als nieuwe ervaring is het tweede type dat men onderscheidt. Tot slot kan eenzaamheid ook een toestand zijn die afgenomen is in intensiteit in vergelijking met vroeger (Victor et al., 2005). Deze verschillende types van eenzaamheid zullen een invloed hebben op de manier waarop men eenzaamheid definieert. Tevens zal dit bepalen op welke manier men met eenzaamheid omgaat. Iemand die al heel zijn leven eenzaam is, zal hiermee misschien beter kunnen omgaan dan een oudere voor wie eenzaamheid een compleet nieuwe ervaring is. Volgens Wenger (1996) komt eenzaamheid meer voor bij individuen die nog maar pas in een situatie van sociale isolatie terechtgekomen zijn dan bij individuen die al heel hun leven sociaal geïsoleerd zijn.

Dit onderzoek wil, naast inkomen en armoede, bestuderen *op welke manier ouderen eenzaamheid ervaren en hoe ze dit omschrijven. Daarnaast wil het de verschillende coping strategieën trachten te onderscheiden waarmee ouderen proberen om te gaan met eenzaamheid.* Uit kwalitatieve interviews die McInnis en White (2001) voerden bleek dat ouderen met hun eenzaamheid probeerden om te gaan door de negatieve gedachten om te zetten in positieve gedachten. Daarnaast zochten veel ouderen hun toevlucht in religie om met eenzaamheid te kunnen omgaan. Ook zelfstandig blijven, vond men een belangrijk gegeven. Hun zelfstandigheid bewaren, moest eenzaamheid tegengaan (McInnis & White, 2001).

3. Formele dienstverlening

Tot slot wordt bestudeerd welke rol formele dienstverlening speelt met betrekking tot eenzaamheid en armoede. Formele dienstverlening is de hulp die aan een oudere geboden wordt die niet van vrienden, familie of buren komt. Deze dienstverlening komt van een formele instantie, bijvoorbeeld de lokale dienstencentra van het OCMW. In dit onderzoek wordt voornamelijk gekeken naar de sociale activiteiten die deze organisaties organiseren.

Over de relatie tussen formele en informele dienstverlening heerst heel wat discussie (Bonsang, 2009). Om de relatie tussen formele en informele steun te bestuderen, kan men kijken naar de 'social support

network theory'(Lyons & Zarit, 1999). Deze theorie stelt dat mensen met een goed sociaal netwerk op dit netwerk kunnen steunen en dat het hen helpt om in hun behoeften te voorzien (Lyons & Zarit, 1999). Mensen zonder goed netwerk moeten op formele dienstverlening steunen of krijgen helemaal geen hulp. Ouderen gaan bijgevolg gebruik maken van formele dienstverlening als hun netwerk niet volstaat (Del Aguila, Cox, & Lee, 2006). Dit valt onder de 'crowding out' hypothese. Deze stelt dat gebrek aan informele steun vervangen kan worden door formele hulpverlening. Daartegenover staat de 'crowding in' hypothese. Deze stelt dat informele steun niet vervangen kan worden door formele hulpverlening. Formele hulp kan deze informele hulp wel aanvullen (Bonsang, 2009; Reil-Held, 2006). Zodoende draait de hele 'crowding in' of 'crowding out' discussie voornamelijk om het feit of formele en informele dienstverlening elkaar vervangen zo niet aanvullen (Bolin, Lindgren, & Lundborg, 2008; Motel-Klingebiel, Tesch-Roemer, & von Kondratowitz, 2005).

Wanneer men ouder wordt, verminderen de fysieke capaciteiten van een persoon en wordt de oudere voor een aantal taken meer afhankelijk van andere personen. Indien een oudere een groot sociaal netwerk heeft om op terug te vallen, worden deze taken vaak door het netwerk overgenomen. Bonsang (2009) concludeert dat informele zorg eventuele formele zorg kan vervangen. Ouderen die weinig zorg nodig hebben en vooral hulp nodig hebben bij eenvoudige taken (o.a. huishoudelijke taken), hebben genoeg aan informele hulp (Bonsang, 2009). Indien de oudere daarentegen sociaal geïsoleerd is, moet hij een beroep doen op formele dienstverlening (Del Aguila et al., 2006). Mensen die eenzaam en sociaal geïsoleerd zijn, blijken meer gebruik te maken van sociale dienstverlening (McInnis & White, 2001). Dit valt onder de 'crowding-out' these. Dit wil niet zeggen dat 'crowding in' of 'crowding out' altijd van toepassing zijn. Een oudere moet niet sociaal geïsoleerd om gebruik te maken van formele dienstverlening. Voor sommige moeilijkere taken (o.a. intensieve verpleging) volstaat informele hulp niet en is professionele dienstverlening vereist (Bonsang, 2009). Ook stelt Wenger (1997) dat niet iedereen bereid is om te steunen op zijn netwerk. Sommige ouderen verkiezen formele dienstverlening boven informele hulp (Motel-Klingebiel et al., 2005). Ouderen die voordien heel onafhankelijk waren, vinden het moeilijk om hulp te aanvaarden (Wenger, 1997). Het zou mogelijk kunnen zijn dat zij dan eerder formele hulp gaan inroepen in plaats van informele hulp, ondanks een groot sociaal netwerk. Ook zelfstandig blijven, blijkt een manier te zijn waarop men met eenzaamheid probeert om te gaan (McInnis & White, 2001). Dit zou een reden kunnen zijn waarom ouderen die sociaal geïsoleerd en eenzaam zijn, geen formele hulp zoeken. Zodoende is er geen sprake van 'crowding-out'. Daartegenover staat dat het mogelijk is dat ze net van die formele dienstverlening gebruik maken om hun informeel netwerk te vervangen. Individuen die eenzaam zijn, blijken meer gebruik te maken van formele dienstverlening (Savikko et al., 2005). Dit zou dan wel consistent zijn met de 'crowding out' hypothese

Naast eenzaamheid zou inkomen een rol kunnen spelen in het al dan niet gebruik maken van formele dienstverlening. Allereerst kan het financieel aspect een rol spelen. Gebrek aan financiële middelen kan een barrière vormen om gebruik te maken van formele dienstverlening (Malmgren, Martin, & Nicola, 1996). Daarnaast gaat armoede vaak gepaard met een daling in sociale participatie (Levecque, 2003). Dit kan sociale isolatie en eenzaamheid tot gevolg hebben. Uit onderzoek van Van Tilburg en collega's (2003) blijkt eveneens dat mensen met een hoge socio-economische status, een groter sociaal netwerk hebben en meer kans maken op informele hulp. Ouderen die in armoede leven, lopen bijgevolg een groter risico om over een klein of geen sociaal netwerk te beschikken (Broese Van Groenou & Van Tilburg, 2003) en sociaal geïsoleerd te zijn (Wenger et al., 1996). Zoals reeds gesteld, zorgt het ontbreken van een sociaal netwerk er voor dat men gebruik moet maken van formele dienstverlening (Del Aguila et al., 2006).

Met betrekking tot formele dienstverlening wordt in dit onderzoek nagegaan welke rol inkomen en eenzaamheid spelen met betrekking tot het gebruik van formele dienstverlening. Dit gebeurt aan de hand van een aantal onderzoeksvragen. Met betrekking tot eenzaamheid wordt gekeken naar de redenen die ouderen geven voor het voor het al dan niet gebruik maken van formele dienstverlening. *Is het mogelijk dat eenzaamheid een rol speelt in het al dan niet gebruik maken van formele dienstverlening?* Een bijkomende vraag luidt; *Vormt eenzaamheid een barrière om gebruik te maken van formele dienstverlening of vormt het net een aanzet om hiervan gebruik te maken?* Aangezien inkomen in dit onderzoek als iets relatief wordt gezien, wordt voornamelijk *de rol bestudeerd die inkomen speelt in het al dan niet gebruik maken van formele dienstverlening.* Hier worden twee bijkomende vragen gesteld; *Ervaren ouderen met een laag inkomen dat dit inkomen een invloed heeft op het al dan niet gebruik maken van formele dienstverlening? Op welke wijze heeft hun armoede een invloed op het al dan niet gebruik maken van formele dienstverlening?*

Onderzoekdesign

1. Methodologie

Om bovenstaande onderzoeksvragen te beantwoorden, werd gebruik gemaakt van kwalitatieve semigestructureerde interviews. Door ouderen te laten vertellen over hun ervaringen kan een ruimer beeld geschetst worden van hoe zij hun leefwereld en concepten zoals eenzaamheid en inkomen daadwerkelijk ervaren. Op basis van kwalitatieve interviews kan veel dieper op deze materie worden ingegaan. Gezien de leeftijd van de doelgroep lijken interviews beter geschikt dan enquêtes. Een enquête is veel moeilijker af te nemen bij deze doelgroep. Dit niet enkel omwille van praktische redenen maar eveneens omwille van de gevoeligheid van de behandelde onderwerpen. Ouderen staan vaak achterdochtig ten opzichte van onderzoekers en gevoelige thema's. Maar als ze mogen vertellen over

hun leven, komt vaak veel informatie boven die men met een enquête niet bekomen zou hebben. Eenzaamheid en armoede zijn eveneens gevoelige concepten die als iemand er niet direct over wil spreken, vaak wel tot uiting komen in het verhaal van deze persoon. Daarnaast krijgt men door ouderen te laten vertellen over hun leven een dieper inzicht in de manier waarop ouderen hun situatie zelf ervaren en hoe ze met deze situatie hebben leren omgaan.

De interviews werden in twee rondes afgenomen, dit overeenkomstig met de Grounded Theory (Glaser & Strauss, 1967). Hiervoor werd gebruik gemaakt van een semigestructureerde vragenlijst (zie bijlage 3). Deze vragenlijst werd voorafgegaan door een korte gesloten vragenlijst waar een aantal demografische kenmerken werd bevestigd. Om inkomen te bevestigen, werden in deze vragenlijst 5 inkomenscategorieën gebruikt. De respondenten moesten aangeven in welke categorie hun maandelijks inkomen zich bevond (zie bijlage 2). Dit maandelijks inkomen omvat niet enkel het pensioen, maar ook de inkomsten uit huurgelden, tegemoetkomingen van de overheid en andere inkomensbronnen. Dit werd duidelijk aan de respondent meegedeeld bij het stellen van de vraag.

2. Steekproef

De doelgroep van dit onderzoek waren alleenstaande ouderen die wonen in Gent. Een individu wordt in deze studie als 'oudere' gedefinieerd als hij of zij ouder is dan 65 jaar. Dit is een leeftijdsgrens die vaak gebruikt wordt (Vanderleyden & Callens, 2009). Er werd voor alleenstaanden gekozen omdat zij een groter risico lopen om sociaal geïsoleerd en eenzaam te zijn (Savikko et al., 2005; Victor et al., 2005; Wenger et al., 1996). Dit wil zeggen dat de 65plussers weduwe/weduwnaar, gescheiden of ongehuwd moesten zijn. Ook mocht men op het moment van het interview geen nieuwe partner hebben. Aangezien dit onderzoek handelt over inkomen en armoede, werd gezocht naar ouderen waarvan het inkomen onder de armoede grens van 966 euro per maand viel. Dit is nog de armoedegrens van 2009 (Algemene Directie Statistiek en Economische Informatie, 2010), aangezien de cijfers van 2010 op dat moment nog niet bekend waren.

Om deze doelgroep te bereiken werden reeds in april 2011 verschillende organisaties gecontacteerd die met ouderen en/of rond armoede werkten. Een aantal organisaties toonden veel interesse, maar lieten achteraf niets meer van zich horen. Anderen waren niet bereid om 'weeral' hun mensen aan te spreken in verband met een onderzoek. Na verschillende e-mails en contacten met diverse organisaties waren uiteindelijk 't Vindcentje¹ (VZW SiVi), Kontakt Bejaarden², Okra Oost-Vlaanderen³ en het

¹ Vzw SiVi is een laagdrempelige dienst die gedragen wordt door een grote groep vrijwilligers. Begeleiding in de sociale dienst, materiële ondersteuning via tweedehandskledij en voedsel, onthaal en samenbrengen van mensen in armoede alsook vorming van de vrijwilligers, zijn de onmisbare pijlers van de werking. Bron: <http://home.scarlet.be/~kv928288/vindcentje.html>

² Kontakt Bejaarden is een vzw die de vereenzaming van bejaarden helpt te verminderen. Enerzijds door het regelmatig bezoek van een vaste vrijwilliger en anderzijds door het regelmatig organiseren van gezellige

dienstencentrum de Wibier bereid om mee te helpen in de zoektocht naar respondenten. Ook het OCMW Gent nam deel, zij hadden namelijk zelf om dit onderzoek gevraagd. Kontakt Bejaarden en 't Vindcentje brachten zelf mensen aan die bereid waren om deel te nemen aan het onderzoek. De respondenten die via Okra en het dienstencentrum de Wibier bereikt werden, werden zelf, met hulp van medewerkers van desbetreffende organisaties, aangesproken in het dienstencentrum of op de wekelijkse bijeenkomst van Okra het Heiveld. Dit bleek een goede strategie te zijn om mensen te bereiken. Ouderen bleken heel wantrouwig te staan ten opzichte van mensen die ze niet kennen. Maar als de onderzoeker voorgesteld werd door een medewerker van de organisatie, bleek het eenvoudiger om hen te overtuigen te participeren aan het onderzoek. Het creëerde reeds een vertrouwensband dewelke een gunstige invloed had op het interview. Tot slot werd via het OCMW Gent een lijst verkregen met mogelijke respondenten. Dit waren allemaal ouderen met een zeer laag inkomen. Deze respondenten moesten door de onderzoeker nog telefonisch gecontacteerd worden. Aangezien men door niemand van het OCMW op de hoogte gebracht was, was het zeer moeilijk om deze mensen te overtuigen. Een heleboel van deze mensen wensten niet te participeren aan het onderzoek of waren, na meerdere telefoontjes, niet te bereiken. Uiteindelijk waren drie mensen bereid om deel te nemen. Waarbij tenslotte twee mensen op het moment van interview niet meer wensten mee te werken. Van deze lijst werd bijgevolg slechts één persoon bevestigd.

In totaal werden 19 mensen bevestigd, waarbij uiteindelijk 17 interviews in de analyse werden betrokken. Twee interviews werden weerhouden wegens niet relevante en onbetrouwbare informatie en slechte coöperatie van de respondenten. De interviewtijd varieerde tussen 30 en 80 minuten. In bijlage 1 wordt een overzicht gegeven van de bevestigde respondenten en hun kenmerken (tabel 1). Men kan zien dat van de 17 interviews die in de analyse betrokken werden, 6 respondenten een inkomen hadden dat onder, in het onderzoek gehanteerde, armoedegrens van 966 euro valt.

Resultaten

De bevestigde ouderen hadden verschillende visies op de mate waarin hun inkomen volstaat. Zo waren er respondenten met een maandelijks inkomen van 1200 euro per maand, die vonden dat ze toch moeilijk rondkwamen. Terwijl een andere respondent met een inkomen dat onder de armoedegrens viel, al bij al toch wel tevreden was met zijn inkomen. Het verschil in tevredenheid met het inkomen hing voornamelijk af van de context waarin de respondent nu leeft en zijn verleden. Zo was een respondent met een inkomen dat onder de 966 euro per maand viel, toch tevreden omdat hij

samenkomsten voor bejaarden en vrijwilligers. Om deze vereenzaamde bejaarden te bereiken, werken zijn samen o.a. het OCMW die mensen naar hen doorverwijst en met CAW Artevelde. Bron: www.kontaktbejaarden.be

³ Okra is een vereniging van en voor gepensioneerden. Ze wil de belangen van ouderen verdedigen en zorgen voor betere levensomstandigheden voor alle gepensioneerden. Daarnaast zorgen ze voor sociale en culturele activiteiten. Okra wil zo veel mogelijk gepensioneerden kansen geven en motiveren om deel te nemen aan sociale en culturele activiteiten. Bron: <http://www.okra.be/page?page=home2010>

het nu beter heeft dan vroeger. Hij had dus, zoals in de tevredenheidsparadox gesteld werd, zijn verwachtingen verlaagd (Hansen et al., 2008). Een andere respondent had een inkomen van boven de 1200 euro maar was niet tevreden omdat ze veel dokterskosten had en het daardoor moeilijk had om rond te komen.

In de manier waarop men denkt over inkomen en omgaat met inkomen kan een vast patroon in het verhaal van de respondenten ontdekt worden. Zo goed als alle respondenten streven voornamelijk naar economische zekerheid. De materialistische waarden die Inglehart (1971; 1987; 1997) voor deze generatie voorop stelde, komen zeer sterk tot uiting in het verhaal van de 65plussers. Dit kan vastgesteld worden aan de hand van verschillende elementen. Allereerst in de manier waarop ouderen vinden dat omgegaan moet worden met geld. Zo vonden bijna alle respondenten dat men moest 'zaaien naar de zak'.

“Moet ge zaaien naar de zak zeggen ze vroeger. Zaaïen naar de zak. Mijn moeder zei altijd als ge maar 200 frank hebt, moet ge geen goesting hebben voor 300 zei mijn moeder altijd. Dus hetgeen da je verdient moest ge maken da ge toekwam hé. Da ge rondkwam hé. Moet u daar aan houden hé. Ge moet natuurlijk niet zeggen ik verdien maar zo veel ik heb al goesting voor zo vele. Da moogde niet doen hé.” (Ilvira, 77 jaar)

De ouderen die bevroegd werden, vonden bijna allemaal dat moest rondgekomen worden met wat ze hadden en dat ze hiermee tevreden moesten zijn. De maandelijkse kosten werden op voorhand aan de kant gelegd en zo kon men zien hoeveel geld men nog over had om die maand te spenderen. Als dan een bepaalde activiteit aankwam die meer geld kostte, werd dit geld op voorhand opzij gelegd. Wat eveneens opvallend was, is dat de meeste onder hen aangaven dat ze dit principe van hun ouders, meestal de moeder, geleerd hadden. Het zuinig zijn met geld en er wijselijk mee omgaan, is bijgevolg iets dat in het socialisatieproces werd meegegeven. Ook hier kan nogmaals verwezen worden naar Inglehart (1971; 1997) die stelt dat deze generatie in een andere periode leefde en daarom op een andere manier werd gesocialiseerd. Dat men bepaalde waarden heeft meegekregen, valt eveneens op in de manier waarop over het verleden en werken werd gepraat. Een heel deel van de bevroegde respondenten heeft het vroeger wel eens moeilijk gehad om rond te komen. Toch werd hier niet over geklaagd. De vrouwen gingen dan bijvoorbeeld meewerken of er werd zuiniger geleefd. Het is bijgevolg opmerkelijk dat bijna alle respondenten een verleden tonen waarin hard werd gewerkt, spaarzaam en zuinig werd geleefd, ongeacht hun levenssituatie nu.

De 65plussers in het onderzoek kijken negatief naar verspilzucht en soms ook negatief naar de huidige generaties. Ook nu men op pensioen is, wordt weinig geld uitgegeven. Er wordt voornamelijk, naast de vaste kosten, geld uitgegeven aan sociale activiteiten of familie. Aan materiële zaken wordt niet snel geld uitgegeven.

“Die crisis van Europa, die regering die we niet kregen en alles ga nog omhoog en de mensen worden verleid door allerlei dingen en luxe artikelen vooral luxe artikelen en die computers en gsm en ipod en ipad en vanalles. En de jonge wij kenden dat niet dus we konden niet verleid zijn hé.” (Fanny, 79 jaar).

Sparen, hard werken en zuinigheid zijn kernwoorden in hun discours. Deze waarden worden hoog in het vaandel gedragen. Een mooi voorbeeld van het waardenverschil dat door Inglehart (1987; 1997) beschreven wordt, kan teruggevonden bij Fanny:

“Oh ja natuurlijk ik ben geboren in '32 hé juffrouw de wereld was niet gelijk nu. Dat ging zo niet als ik nu zie [...] Ze hebben geen principes die, ze hebben geen toekomst ook die kinderen nu zijn die hebben absoluut geen toekomst. Ik weet het. Ze hebben geen werk, ze hebben geen toekomst. Wij hadden werk. Wij moesten gaan werken aan ons 14 jaar. Want het was wel hard werken in een fabriek. Dat was nu zo. Als je niet geboren zijt in een rijke familie dan moet ge gaan werken aan u 14 jaar hé. Of als ge geld hebt moogde gaan studeren. Als u moeder en u vader geen geld hebben, dan gade gaan werken.” (Fanny, 79 jaar)

De bevroegde ouderen ervaren wel degelijk een verschil tussen hun generatie en de huidige generaties. Hoe laag het inkomen ook was, niemand van de respondenten percipieerde zichzelf als arm. Arm was men volgens de 65plussers pas als men geen geld had om rond te komen. Het draait volgens hen om geldtekort. Zo werd door sommige respondenten zelfs gesteld dat armoede de schuld van de persoon zelf was. Het was iemand die zijn geld niet kon bijhouden. Men maakt een interne attributie. De reden waarom geen enkele respondent zichzelf als arm definieerde, was mogelijk omdat men vond dat men geen geldtekort had. Dit kwam door het principe van ‘zaaien naar de zak’ toe te passen. Wat wel opviel was dat de respondenten met de grootste problemen om rond te komen, diegenen waren met een moeilijk verleden. Ze hadden een verleden met veel problemen bijvoorbeeld een slecht huwelijk, drankproblemen, ziektekosten. Dit had nog steeds een invloed op hun leven. Daarnaast was er één respondent die zei dat ze niet arm was, maar niet veel moest doen om in armoede te komen en stelt dat het niet enkel draait om geldtekort, maar ook een verlies van zelfwaarde.

“Ik denk dat ge als ge op die basis leeft wat dat u daar aangeduid hebt, dat ge daar juist niet moet gradieus om doen om toch in de armoede te komen. Want als ge minder.. hoe minder dat da ge krijgt hoe meer u eigenwaarde verandert. Want ge wordt uitgesloten je kan je kan u niets meer kopen. Zijn u schoenen kapot ja loopt gij op u blote voeten hé.” (Fleure, 69 jaar).

Deze respondent leefde objectief gezien ook echt op het randje van armoede. Het is mogelijk dat waarden en visies gaan veranderen hoe dicht men komt bij een grens vanaf dewelke men zichzelf als arm gaat percipiëren.

Wanneer met de ouderen over eenzaamheid werd gesproken, werd armoede daar nooit echt aan gekoppeld. De ouderen legden zelf nooit de link met een laag inkomen. Voor de meeste onder hen was dit ook niet echt verbonden. Uit de interviews kunnen twee vormen van eenzaamheid onderscheiden worden. Deze zijn in overeenstemming met de types die Victor en collega's (2005) opgesteld hebben, namelijk eenzaamheid die een voortzetting is van een vroegere fase in het leven en eenzaamheid als nieuwe ervaring (Victor et al., 2005). Het eerste type werd slechts bij een 2-tal respondenten teruggevonden. Deze respondenten waren erg sociaal geïsoleerd in vergelijking met de andere respondenten. Twee van deze respondenten definieerden eenzaamheid als iets dat ze al hun hele leven ervaren.

“Volgens mij is eenzaamheid iets die aan onszelf verbonden is. Zoals euh leven en sterven of ziek zijn. Dat al minder maar eenzaamheid is iets die binnen in u zit die niet los te scheiden is van van te leven. Dus voor mij gaat het veel verder dan alleen zijn. Want als ik heb nog geweest dat ik in de.. ik wier dat gewaar van als ik thuis was, als ik getrouwd was, was ik veel eenzamer.” (Fleure, 69 jaar)

Deze respondenten zien eenzaamheid als een allesoverheersend gevoel waarbij het moeilijk is om nog mooie dingen te kunnen zien. Hun eenzaamheid was het resultaat van een slechte jeugd, een stukgelopen huwelijk en andere sociale problemen. Bij één van hen speelt ook armoede een mogelijke rol in haar sociale isolatie, nochtans ervaart zij dit niet echt als verbonden. Het tweede type van eenzaamheid gaat over eenzaamheid als een nieuwe ervaring. Hieronder viel het merendeel van de bevraagde respondenten. Deze respondenten waren meestal niet sociaal geïsoleerd. Eenzaamheid was voor hen gelijk aan 'alleen zijn'. Het was vooral het gevolg van de dood van hun partner. Deze zorgde voor een grote verandering in hun leven. Er ontstaat een nieuwe situatie waaraan ze zich moeten aanpassen. Ineens zijn ze alleen thuis en dit geeft gevoelens van eenzaamheid. Het gaat hier vooral om emotionele eenzaamheid. Men mist de intieme relatie met hun partner (van Baarsen et al., 2001).

“Ja, ge vraagt u eigenlijk nog af waarom dat de nog leeft enzo. Als ge u eenzaam voelt ja.” (Bompa, 87 jaar)

Als aan de respondenten gevraagd werd wat de oplossing was, gaven bijna alle respondenten het zoeken naar sociale contacten aan. Daarnaast werd bezig blijven meermaals als een coping strategie aangewezen. De respondenten die onder het eerste type van eenzaamheid vallen, zagen sociale contacten veel minder als een oplossing voor hun eenzaamheid. Ze gingen er bijgevolg ook minder naar op zoek. Omdat zij een andere perceptie op eenzaamheid hebben en eenzaamheid bij hen een diepere oorzaak heeft, lijkt het alsof sociale contacten niet voldoende zijn. Bij deze respondenten is eenzaamheid een veel complexer gegeven. Veel meer factoren spelen een rol, zoals een slechte jeugd, een stukgelopen huwelijk,.. Deze respondenten legden vooral een link met hun verleden. Inkomen werd hier minder aan verbonden. Het zou mogelijk een oorzaak kunnen zijn voor het feit dat ze meer sociaal geïsoleerd zijn dan de andere respondenten, maar het is niet de oorzaak die zij zelf aan

hun eenzaamheid verbinden. Sociaal contact wordt aldus door de tweede groep van respondenten als een coping strategie voor eenzaamheid omschreven. Het gaat niet enkel om direct sociaal contact, de aanwezigheid van andere mensen bleek vaak al voldoende.

“Ja ja de nabijheid van ne groep mensen en eventueel 'pardon' en 'god ja ik heb ja nee', ge spreekt dan die verkoopster aan en zo ontvluchtte de eenzaamheid voor bij de mensen alleen maar ge moet niets kopen. Er zijn mogelijkheden daarvoor ge moet niets kopen maar ge loopt in een magazijn en euh automatisch spreekt, ge zoekt het contact met andere mensen.” (Emma, 85 jaar)

Toch blijkt dat deze strategie tijdelijk is. Wanneer men terug alleen thuis zit, duikt vaak weer een gevoel van eenzaamheid op, vooral de lange winteravonden worden als lastige periode omschreven. Opvallend is eveneens dat bijna alle respondenten ongeacht het zich al dan niet eenzaam voelen, verwijzen naar sociaal contact als remedie tegen eenzaamheid. In de attributies die ze maakten was wel een verschil. Respondenten die zich eenzaam voelen, maken eerder externe attributies. Terwijl respondenten die zichzelf niet als eenzaam percipiëren, eenzaamheid bij anderen zien als een deel van het karakter. Dit komt overeen met de interne attributie die gemaakt werden over armoede.

Naast de dood van de partner werden nog andere elementen aangegeven die eenzaamheid versterken en als een soort van barrière tot sociale contacten fungeren. Een eerste van deze barrières is mobiliteit. Een groot deel van de respondenten ervoer een verminderde mobiliteit. Voor sommige mensen betekende dit een enorme barrière. Het zorgde ervoor dat men sociaal geïsoleerd raakte. Zo kwam één respondent amper buiten omdat ze niet goed meer kon gaan en de straat slecht onderhouden was, waardoor ze niet met haar looprekje kon gaan. Zoals onderzoek reeds uitwees, vergroten gezondheidsproblemen de kans op eenzaamheid (Findlay, 2003; McInnis & White, 2001; Wenger et al., 1996). In dit onderzoek waren gezondheidsproblemen vaak de oorzaak van verminderde mobiliteit. Veel respondenten gaven aan dat ze door een verminderde mobiliteit bijvoorbeeld niet mee op uitstap konden gaan of niet op de bus geraakten. Ze waren zelf niet meer goed te been en wilden ook niemand tot last zijn. Alle respondenten vonden zelfstandigheid erg belangrijk, waardoor verminderde mobiliteit enorm problematisch was.

“Ten lange laste, als ik uitstap moet doen ergens en ze doen een bezoek aan een fabriek ofzoiets. Moet ik altijd met een rolwagentje vervoerd worden. En met een rolwagentje moet je iemand hebben die u duwt hé. En ik zoek dat niet. Die mensen die u moeten duwen, die hebben ook geen genot aan hunne uitstap hé. En daarom ga ik niet weg.” (Leonard, 87 jaar)

Een ander voorbeeld heeft betrekking op een voordien erg actieve vrouw die haar zicht aan het verliezen was. Ze merkte op dat ze zich hierdoor steeds vaker eenzaam begon te voelen. Er zijn nog twee andere zaken die een barrière vormde voor sociaal contact. Het merendeel van de respondenten merkte namelijk op dat veel vrienden sterven of minder mobiel worden, waardoor men geen contact

meer met hen heeft. Dit zorgde voor gevoelens van eenzaamheid. Hun sociale netwerk werd hierdoor kleiner en beperkter. Tevens werd reeds gesteld dat de kwaliteit van de straat als beperking kan fungeren. Een andere fysieke barrière die ervaren werd, was de plaatsing van hekken rond hun woningen waardoor voetgangers niet meer langs hun huizen konden passeren. Dit werd als negatief ervaren en zorgde zelfs voor gevoelens van eenzaamheid. Voorheen deed men af en toe een praatje met de mensen die passeerde, wat nu niet meer mogelijk was.

Zoals reeds gesteld, zagen de bevroegde respondenten sociaal contact als remedie tegen eenzaamheid. Het merendeel van hen had vooral sociale contacten via een dienstencentrum of andere organisatie. Niet alleen zijn, werd als belangrijkste reden aangegeven om gebruik te maken van formele dienstverlening, over de concrete diensten werd niet echt gesproken. De angst voor eenzaamheid dreef hen naar de sociale activiteiten. Dit ligt eerder in lijn van de 'crowding out' these. Sommige ouderen in het onderzoek vervangen informele steun, het verlies van de partner, door formele steun. Ouderen die niet naar deze organisaties gingen waren veel meer sociaal geïsoleerd en kregen vaak niet veel bezoek van familie of vrienden.

Zoals McInnis en White (2001) reeds stelden is zelfstandigheid een manier om met eenzaamheid om te gaan. Uit het verhaal van de 65plussers blijkt dat zelfstandigheid niet echt als een coping strategie voor eenzaamheid wordt gezien. Toch wordt veel belang aan zelfstandigheid gehecht. Het vormde voor een deel van de ouderen vaak de reden om gebruik te maken van formele dienstverlening in plaats van beroep te doen op de kinderen.

“Ah bahja nu. Ik vind nu ze zijn aan een ouderdom gekomen, dat ze zelf kinders hebben en dat ze kleinkinders hebben. En ik zeg ja ik probeer mijne plan te trekken allene. En tis daarmee dat ik ben beginnen gaan.” (Marie, 85 jaar)

Men krijgt bezoek van de kinderen maar voor praktische hulp en sociale activiteiten verkiest men formele organisaties. Dit sluit aan bij wat Wenger (1997) zei over het aanvaarden van hulp. Dit wil niet zeggen dat de respondenten geen hulp kregen van de kinderen. Er kunnen grosso modo drie manieren van gebruik van dienstverlening in dit onderzoek onderscheiden worden; ouderen die veel belang hechten aan zelfstandigheid en/of een klein sociaal netwerk hebben en daarom gebruik maken van formele dienstverlening. Dit gaat dan eerder over 'crowding out'. Een tweede vorm zijn ouderen die hulp krijgen van de kinderen maar voor sociale activiteiten en contact van formele diensten gebruik maken. Tot slot ouderen die zowel hulp van de kinderen als van formele diensten krijgen. Deze groep gaat eerder voor een combinatie van de twee. Deze twee laatste vormen hebben meer betrekking op de 'crowding in' hypothese. Informele steun kan niet vervangen worden door formele hulpverlening. Formele hulp is complementair aan informele hulp. Het gebruik van formele dienstverlening door de ouderen in dit onderzoek heeft dus zowel betrekking op de 'crowding in' als de 'crowding out' these.

De redenen voor het gebruik van formele dienstverlening werden reeds besproken. Deze centreren zich rond het ‘crowding in’- ‘crowding out’ debat. Daarnaast zijn in het verhaal van de 65plussers nog twee zaken die een belangrijke rol speelden in het gebruik maken van formele dienstverlening. Het merendeel van de respondenten vertelde dat ze niet op eigen initiatief van formele dienstverlening gebruik beginnen maken zijn. Bijna altijd had iemand hen aangezet om naar deze organisaties te gaan. Het gaat hier om vrienden of familieleden. Met betrekking tot het dienstencentrum was het meestal een bezoek van een sociaal assistent die de oudere overtuigd had om naar het dienstencentrum te gaan. Zij was langsgelopen na de dood van de partner en had de ouderen geïnformeerd en warm gemaakt voor het dienstencentrum. Ook bij Kontakt Bejaarden was het iemand van de organisatie zelf die aangezet had om deel te nemen aan activiteiten en een vrijwilliger te ontvangen. Deze methode blijkt zodoende zeer belangrijk en effectief te zijn. De bevroegde respondenten gaven aan dat ze zonder de aansporing van iemand van een organisatie, vrienden of familie waarschijnlijk niet zelf de stap gezet hadden. Daarnaast speelde nog een tweede element een belangrijke rol. Er werd reeds gesteld dat de bevroegde ouderen verminderde mobiliteit als een barrière tot sociaal contact ervaren. Nu bieden de meeste formele diensten een vervoerdienst aan die wil tegemoetkomen aan de verminderde mobiliteit. Voor een klein bedrag worden ouderen opgehaald en naar sociale activiteiten gebracht of gaat een vrijwilliger met hen naar de winkel of dokter. Veel ouderen vonden deze dienst van essentieel belang. Het liet hen toe om bepaalde activiteiten te doen die anders onmogelijk waren. Door het feit dat deze dienst betalend is, was dit een minder grote inbreuk op hun zelfstandigheid dan het vragen van hulp aan familie. Men was niemand tot last. In het gevoerde onderzoek speelde zodoende de aanwezigheid van de vervoerdienst mede een rol in het al dan niet gebruik maken van formele dienstverlening en het participeren aan sociale activiteiten. Het biedt zo een mogelijke oplossing voor deze barrière tot sociaal contact. Respondenten die niet op de hoogte waren van deze dienst, hadden namelijk meer problemen met hun verminderde mobiliteit en namen vaak niet deel aan activiteiten. Zo waren er twee respondenten die zeer eenzaam en sociaal geïsoleerd waren, vooral ten gevolge van hun slechte gezondheid en bijhorende verminderde mobiliteit. Zij waren slecht op de hoogte van de vervoersdiensten waarvan ze gebruik konden maken. Dit had een invloed op hun gevoelens van eenzaamheid en sociale isolatie. Mobiliteit en kennis over de opties die ouderen hebben als ze minder mobiel zijn, waren hier zeer belangrijk.

Tot slot moet nog iets gezegd worden over de rol die inkomen hier speelt. Het merendeel van de respondenten had geen problemen met de prijs van sociale activiteiten of met het feit dat men voor bepaalde zaken moest betalen. Het hield hen niet tegen om gebruik te maken van formele dienstverlening. Hier zijn drie mogelijke verklaringen voor. Zoals reeds vermeld, betaalden sommige ouderen liever voor een dienst dan dat men hulp moest vragen aan vrienden of familie. Daarnaast had het merendeel van de respondenten voornamelijk sociale contacten via de activiteiten die door deze formele diensten werden georganiseerd. Het was de plaats waar men allemaal samenkwam, waardoor

sociaal contact primeerde boven prijs. Ook is de prijs van de meeste activiteiten volgens de respondenten zodanig laag dat dit door het merendeel niet echt als een barrière werd ervaren. Dit wil niet zeggen dat niet werd ingeschat hoeveel een bepaalde activiteit ging kosten en het principe van ‘zaaien naar de zak’ niet werd toegepast. Als er bijvoorbeeld een dure activiteit aankwam waar men aan wilde deelnemen, werd hier op voorhand voor gespaard, ongeacht het basisinkomen dat men had. Een groot verschil tussen respondenten met een hoog en een laag inkomen was er niet. Beiden namen deel aan activiteiten, waarbij de ene al meer uitrekende wat men per week al dan niet kon doen dan de andere. Een probleem dat door de respondenten met een lager pensioen wel ervaren werd, was het feit dat men de vervoersdienst nodig had om ergens te geraken. Deze dienst is betalend, waardoor men aan sommige zaken niet deelnam omdat het vervoer ingecalculeerd moest worden. Dit zou mogelijk het gevolg kunnen hebben dat men aan minder activiteiten deelneemt dan ouderen met een hoger inkomen. Inkomen zou dus een mogelijke barrière kunnen vormen, maar voor de bevroegde ouderen is dit niet echt het geval. Uit het verhaal van de ouderen kan men opmaken dat het vooral eenzaamheid, kennis over organisaties en hun diensten, mobiliteit en iemand die hen aanzet tot deelname zijn die een rol spelen in het daadwerkelijk gebruik maken van formele dienstverlening

Conclusie

Dit onderzoek handelde over inkomen, eenzaamheid en formele dienstverlening bij 65plussers in Gent. Het trachtte aan de hand van semigestructureerde interviews een dieper inzicht te geven in de manier waarop 65plussers inkomen en eenzaamheid ervaren, definiëren en hiermee omgaan. Daarnaast werd bestudeerd welke rol eenzaamheid en inkomen speelden met betrekking tot formele dienstverlening. Een laag inkomen wordt in onze samenleving vaak als problematisch ervaren. De bevroegde ouderen hadden een specifieke perceptie op inkomen en armoede. Het leek alsof ze inkomen minder problematiseerden. Men moet volgens hen ‘zaaien naar de zak’. Inkomen is iets waar men bewust mee moet omgaan. Ze hadden eveneens een specifieke visie op armoede, een visie die mogelijk verschillend is van de manier waarop bij huidige generaties over deze concepten wordt gedacht. Mogelijke verklaring ligt in de levensomstandigheden waarin deze generatie werd gesocialiseerd. Deze verschillen van de levensomstandigheden waarin de huidige generaties gesocialiseerd worden. Er doken een heleboel elementen in het verhaal van de ouderen op die doen terugdenken aan de postmodernisatietheorie van Inglehart (1971; 1997). Ook leek het vaak dat door hun verleden de verwachtingen van de 65plussers lager liggen, waardoor ze relatief tevreden zijn met hun inkomen. De zogenaamde tevredenheidsparadox (Hansen et al., 2008). Verder kwalitatief of kwantitatief onderzoek zou zich nog meer kunnen richten op deze postmodernisatiewaarden en een vergelijking kunnen maken met de huidige generatie die nu de leeftijd van 50-60 jaar bereikt. Welke visie heeft deze generatie op een laag inkomen en zijn nog andere cohorte-effecten terug te vinden?

Onderzoek heeft reeds uitgewezen dat een laag inkomen het risico op sociale isolatie en eenzaamheid vergroot (Vandenbroucke et al., 2012). Dit hoeft niet te betekenen dat ouderen zelf inkomen en eenzaamheid aan elkaar verbinden. Er lijkt meer te zijn dan enkel ouderdom dat tot eenzaamheid leidt en armoede dat tot sociale isolatie leidt. In het onderzoek konden twee types van eenzaamheid onderscheiden worden die in overeenstemming zijn met de types die door Victor (2005) reeds vastgesteld werden. Het eerste type was eenzaamheid die een voortzetting was van een vroegere levensfase. Eenzaamheid was een allesoverheersend gevoel dat vooral toegeschreven werd aan een problematisch verleden. Inkomen werd hier niet direct aan verbonden, het kan een oorzaak zijn maar de ouderen zelf ervoeren dit niet als dé oorzaak. Voor het merendeel van de respondenten was de dood van de partner de belangrijkste reden voor het ervaren van eenzaamheid. Het ging over emotionele eenzaamheid. Opmerkelijk is dat de bevroegde ouderen hun inkomen niet verbonden aan hun eenzaamheid. Er waren andere zaken die als barrière tot sociaal contact fungeerden. Het ging dan vooral om fysieke barrières en verminderde mobiliteit. Dit zijn twee punten waar organisaties die werken met ouderen aandacht voor kunnen hebben en op kunnen inwerken, bijvoorbeeld door 65plussers duidelijke informatie te verstrekken over vervoersmogelijkheden en hun kostprijs. Mobiliteit bleek essentieel te zijn voor ouderen. Het was vaak de reden waarom men sociale contacten verloor en sociaal geïsoleerd raakte. Een derde punt dat onderzocht werd, was het gebruik van formele dienstverlening en de rol die eenzaamheid en inkomen hier spelen. In dit onderzoek was zowel sprake van ‘crowding in als ‘crowding out’. Sociaal contact was de belangrijkste reden om gebruik te maken van formele dienstverlening. Het werd door ouderen als coping strategie gezien om eenzaamheid tegen te gaan. Daarnaast bleken iemand die ouderen aanzet tot het gebruik van formele dienstverlening en een vervoersdienst belangrijk te zijn in het zetten van de stap naar dienstverlening. Ook hier was het opvallend dat aan inkomen een kleine rol werd toebedeeld. Inkomen zou een barrière kunnen vormen, maar in dit onderzoek zijn het vooral eenzaamheid, kennis over organisaties en hun diensten, mobiliteit en iemand die hen aanzet tot deelname die een rol spelen in het daadwerkelijk gebruik maken van formele dienstverlening. Aangezien de bevroegde ouderen vooral sociale contacten hadden via de activiteiten die georganiseerd werden door formele diensten en sociaal contact volgens hen helpt om eenzaamheid te verminderen, is het belangrijk om ouderen te motiveren en te informeren over formele dienstverlening. Voor maatschappelijk werkers is het derhalve belangrijk om te blijven inzetten op iemand die ouderen aanzet om gebruik te maken van formele diensten en hen informeert over de verschillende vervoersmogelijkheden. Geïnformeerd zijn over deze mogelijkheden blijkt essentieel te zijn en kan helpen om de stap te zetten naar formele dienstverlening. Zelfstandigheid bleek voor ouderen heel belangrijk. Ook hier moet rekening mee gehouden worden wanneer men ouderen benadert en interventies ontwerpt. Ouderen mogen niet als zwakke en hulpeloze individuen benaderd worden. Dit mag in wetenschappelijk onderzoek eveneens niet vergeten worden. Er moet zoals Vandenbroucke en collega’s (2012) stelden een positievere beeldvorming zijn over ouderen en ouderdom.

De belangrijkste implicatie voor verder onderzoek is een grotere focus op tussenliggende factoren. De situatie lijkt complexer te zijn dan inkomen dat de kans verhoogt op eenzaamheid en de kans verkleint op formele dienstverlening. Ouderen vinden andere factoren belangrijker. Ze verbinden zelf inkomen niet met eenzaamheid en zien het niet als de belangrijkste barrière tot sociaal contact. Wetenschappelijk onderzoek moet meer aandacht hebben voor andere, minder evidente barrières. Daarnaast kan verder onderzoek bestuderen op welke wijze coping strategieën tegen eenzaamheid werken en waarom ze bij bepaalde mensen wel of niet werken. Zo gingen de ouderen die het eerste type van eenzaamheid ervoeren veel minder op zoek naar sociaal contact. Eenzaamheid leek een veel diepere oorzaak te hebben, waardoor sociaal contact niet volstond. Het leek ook niet verbonden te zijn met ouderdom. In dit onderzoek werden te weinig respondenten bevraagd die onder dit type vielen, waardoor niet dieper op deze problematiek werd ingegaan.

Betreffende dit onderzoek kunnen een aantal beperkingen aangehaald worden. De respondenten werden bereikt door hen aan te spreken op activiteiten van formele diensten. Hierdoor is het mogelijk dat vooral ouderen bereikt werden die reeds sociaal actief zijn. Het feit dat samengewerkt werd met Kontakt Bejaarden garandeerde wel een aantal ouderen die eenzaam waren en zich in een situatie van sociaal isolement bevonden. Het bereiken van respondenten liep niet altijd vlot. Hierdoor ontbreken interviews met sterk sociaal geïsoleerde ouderen en ouderen die in grote armoede leven. Deze doelgroep bleek moeilijk te bereiken. Zelfs de aanwezigheid van contactgegevens garandeert nog geen toegang tot deze doelgroep. Hiervoor zou meer begeleiding nodig zijn van instanties die met deze doelgroep werken. Zij bevinden zich in een betere positie om contacten te leggen tussen onderzoekers en deze doelgroep. Bijgevolg is nood aan onderzoek dat beschikt over een grotere toegang tot organisaties die werken rond armoede bij 65plussers.

Referenties

Algemene Directie Statistiek en Economische Informatie. (16-10-2009). Armoede Gepeild.

http://statbel.fgov.be/nl/binaries/pr145_nl_tcm325-76956.pdf . 5-2-2011.

Algemene Directie Statistiek en Economische Informatie. (8-12-2010). Armoedecijfers 2009.

http://www.belgium.be/nl/nieuws/2010/news_armoedecijfers_2009.jsp . 16-4-2011.

Andersson, L. (1998). Loneliness research and interventions: a review of the literature. *Aging & Mental Health*, 2, 264-274.

Bellani, L. & D'Ambrosio, C. (2011). Deprivation, Social Exclusion and Subjective Well-Being. *Social Indicators Research*, 104, 67-86.

Bolin, K., Lindgren, B., & Lundborg, P. (2008). Informal and formal care among single-living elderly in Europe. *Health Economics*, 17, 393-409.

- Bonsang, E. (2009). Does informal care from children to their elderly parents substitute for formal care in Europe? *Journal of Health Economics*, 28, 143-154.
- Broese Van Groenou, M. & Van Tilburg, T. (2003). Network size and support in old age: Differentials by socio-economic status in childhood and adulthood. *Ageing and Society*, 23, 625.
- Coene, J., Dierckx, D., Van Haarlem, A., & Vranken, J. (2011). *Armoede en sociale uitsluiting. Jaarboek 2011*. (vols. 19) Leuven/Den Haag: Uitgeverij Acco.
- Del Aguila, M., Cox, L., & Lee, L. (2006). Functional interdependence. *Australasian Journal on Ageing*, 25, 134-139.
- DePianto, D. E. (2011). Financial satisfaction and perceived income through a demographic lens: Do different race/gender pairs reap different returns to income? *Social Science Research*, 40, 773-783.
- Europese Commissie. (2010). Europees jaar van de armoede en de sociale uitsluiting. <http://www.2010againstopoverty.eu/homepage.html?langid=en> . 4-2-2011.
- Fahey, T. (2007). The case for an EU-wide measure of poverty. *European Sociological Review*, 23, 35-47.
- Findlay, R. A. (2003). Interventions to reduce social isolation amongst older people: where is the evidence? *Ageing and Society*, 23, 647-658.
- Glaser, B. & Strauss, A. (1967). *The Discovery of Grounded Theory: Strategies for Qualitative Research*. Chicago: Aldine.
- Hansen, T., Slagsvold, B., & Moum, T. (2008). Financial satisfaction in old age: A satisfaction paradox or a result of accumulated wealth? *Social Indicators Research*, 89, 323-347.
- Heckhausen, J. & Brim, O. G. (1997). Perceived problems for self and others: Self-protection by social downgrading throughout adulthood. *Psychology and Aging*, 12, 610-619.
- Inglehart, R. (1971). The silent revolution in Europe: Intergenerational change in post-industrial societies. *American Political Science Review*, 65, 999-1017.
- Inglehart, R. (1997). *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic and Political Change in 43 Societies*. Princeton: Princeton University Press.
- Inglehart, R. & Flanagan, S. (1987). Value Change in Industrial-Societies. *American Political Science Review*, 81, 1289-1319.
- Kabinet van Vlaams minister van Welzijn Volksgezondheid en Gezin. (21-9-2010). Ontwerp Vlaams Ouderenbeleidsplan 2010-2014. 4-2-2011.

- Lepianka, D., Gelissen, J., & van Oorschot, W. (2010). Popular Explanations of Poverty in Europe Effects of Contextual and Individual Characteristics across 28 European Countries. *Acta Sociologica*, 53, 53-72.
- Levecque, K. (2003). *Armoede is...? Schets van een eeuw lang antwoorden uit het sociaal-wetenschappelijke veld*. Antwerpen; Appeldoorn: OASeS en Garant-Uitgevers n.v.
- Lyons, K. S. & Zarit, S. H. (1999). Formal and informal support: The great divide. *International Journal of Geriatric Psychiatry*, 14, 183-192.
- Malmgren, J. A., Martin, M. L., & Nicola, R. M. (1996). Health care access of poverty-level older adults in subsidized public housing. *Public Health Reports*, 111, 260-263.
- McInnis, G. J. & White, J. H. (2001). A phenomenological exploration of loneliness in the older adult. *Archives of Psychiatric Nursing*, 15, 128-139.
- Merton, R. K. & Lazarsfeld P.F. (1950). Contributions to the Theory of Reference Group Behavior. In *Continuities in Social Research* (pp. 40-105). New York: TheFree Press.
- Motel-Klingebiel, A., Tesch-Roemer, C., & von Kondratowitz, H.-J. (2005). Welfare states do not crowd out the family: evidence for mixed responsibility from comparative analyses. *Ageing and Society*, 25, 863-882.
- OASeS. (2010). Basisgegevens Armoede en Sociale Uitsluiting. http://www.ua.ac.be/main.aspx?c=*OASES&n=21965 . 16-2-2011.
- OMC & Federale Overheidsdienst Sociale Zekerheid (2010). *Strategisch rapport inzake sociale bescherming en insluiting 2008-2010*.
- Pradhan, M. & Ravallion, M. (2000). Measuring Poverty Using Qualitative Perceptions of Consumption Adequacy. *The Review of Economics and Statistics*, 82, 462-471.
- Rabusic, L. (1998). The Poverty of the Czech Elderly - Myth or Reality? *Czech Sociological Review*, 6, 5-29.
- Reil-Held, A. (2006). Crowding out or crowding in? Public and private transfers in Germany. *European Journal of Population/Revue europeenne de demographie*, no. 3.
- Saunders, P., Halleröd, B., & Matheson, G. (1994). Making Ends Meet in Australia and Sweden: A Comparative Analysis Using the Subjective Poverty Line Methodology. *Acta Sociologica*, 37, 3-22.
- Savikko, N., Routasalo, P., Tilvis, R. S., Strandberg, T. E., & Pitkala, K. H. (2005). Predictors and subjective causes of loneliness in an aged population. *Archives of Gerontology and Geriatrics*, 41, 223-233.
- Stitt, S. (1994). *Poverty and poor relief: concepts and reality*. Aldershot: Avebury.
- Thompson, M. K. (1973). Adaptations to Loneliness in Old-Age. *Proceedings of the Royal Society of Medicine-London*, 66, 887.

van Baarsen, B., Snijders, T. A. B., Smit, J. H., & van Duijn, M. A. J. (2001). Lonely but Not Alone: Emotional Isolation and Social Isolation as Two Distinct Dimensions of Loneliness in Older People. *Educational and Psychological Measurement*, 61, 119-135.

Vandenbroucke, S., Lebrun, J.-M., Vermeulen, B., Declercq, A., Maggi, P., Delye, S. et al. (2012). *Oud wordt je niet alleen. Een enquête over eenzaamheid en sociaal isolement bij ouderen in België* Brussel: Koning Boudewijnstichting.

Vanderleyden, L. & Callens, M. (2009). *De sociale staat van Vlaanderen*. Brussel: Josée Lemaître.

Victor, C. R., Scambler, S., Bowling, A., & Bond, J. (2005). The prevalence of and risk factors for, loneliness in later life: a survey of older people in Great Britain. *Ageing & Society*, 25, 357-375.

Vincke, J. (2007). *Sociologie: een klassieke en hedendaagse benadering*. (8 ed.) Gent: Academia Press.

Weeks, D. J. (1994). A Review of Loneliness Concepts, with Particular Reference to Old-Age. *International Journal of Geriatric Psychiatry*, 9, 345-355.

Wenger, G. C. (1997). Social networks and the prediction of elderly people at risk. *Ageing & Mental Health*, 1, 311-320.

Wenger, G. C., Davies, R., Shahtahmasebi, S., & Scott, A. (1996). Social isolation and loneliness in old age: Review and model refinement. *Ageing and Society*, 16, 333-358.

Wetenschappelijk instituut volksgezondheid (2008). *Gezondheidsenquête*.

Whelan, C. T. & Maitre, B. (2010). Comparing Poverty Indicators in an Enlarged European Union. *European Sociological Review*, 26, 713-730.

Whitehouse, E. (2000). *How Poor Are The Old? A Survey of Evidence from 44 countries* (Rep. No. 17). Human Development Network World Bank.

Bijlagen

Bijlage 1

Tabel 1: overzicht demografische kenmerken respondenten die in analyse werden betrokken

Schuilnaam	Leeftijd	Geslacht	Huwelijksstatus	Aantal kinderen	Woonplaats	Inkomen
Albertine	77	Vrouw	Alleenstaand	0	Gent-centrum	>1200 euro per maand
Angele	85	Vrouw	Weduwe	6	Sint-Amandsberg	Tussen 966 euro en 1200 euro per maand
Bompa	87	Man	Weduwnaar	1	Sint-Amandsberg	>1200 euro per maand
Emma	85	Vrouw	Weduwe	3	Sint-Amandsberg	>1200 euro per maand
Fanny	79	Vrouw	Weduwe	1	Muide-Meulestede	Tussen 966 euro en 1200 euro per maand
Fleure	69	Vrouw	Gescheiden	3	Gent-centrum	Tussen 751 en 966 euro per maand
Gabrielle	82	Vrouw	Weduwe	5	Sint-Amandsberg	Tussen 966 euro en 1200 euro per maand
Ilvira	77	Vrouw	Weduwe	1	Oostakker	Tussen 751 en 966 euro per maand
Jules	88	Man	Weduwnaar	2	Sint-Amandsberg	Tussen 751 en 966 euro per maand
Leonard	87	Man	Weduwnaar	2	Sint-Amandsberg	Tussen 966 euro en 1200 euro per maand
Louise	81	Vrouw	Weduwe	4	Sint-Amandsberg	Tussen 966 euro en 1200 euro per maand
Margareta	86	Vrouw	Weduwe	4	Sint-Amandsberg	Tussen 751 en 966 euro per maand
Marie	85	Vrouw	Weduwe	8	Sint-Amandsberg	Tussen 966 euro en 1200 euro per maand
Matilde	69	Vrouw	Weduwe	4	Sint-Amandsberg	>1200 euro per maand
Monique	81	Vrouw	Weduwe	2	Gentbrugge	Tussen 751 en 966 euro per maand
Rita	71	Vrouw	Gescheiden	2	Gent-UZ	Tussen 751 en 966 euro per maand
Sidonie	77	Vrouw	Weduwe	1	Sint-Amandsberg	Tussen 966 euro en 1200 euro per maand

Bijlage 2: Korte vragenlijst

Schuilnaam	
Geslacht	☐ Man ☐ Vrouw
Geboortejaar	
Burgerlijke staat	☐ Gehuwd ☐ Gescheiden ☐ Weduwe/Weduwenaar ☐ Alleenstaand
Beroep	
Beroep partner	
Aantal kinderen	
Kan u aangeven in welke categorie uw maandelijks inkomen zich bevindt? (pensioen, tegemoetkomingen van de overheid, huurgelden,..)	☐ Minder dan 500 euro per maand ☐ Tussen de 500 euro en 750 euro per maand ☐ Tussen de 751 euro en 966 euro per maand ☐ Tussen de 966 euro en 1200 euro per maand ☐ Meer dan 1200 euro per maand

Bijlage 3: vragenprotocol

Vragenprotocol 1ste interviewronde

- Invullen drop off samen met de bejaarde. Drop off gebruiken om het gesprek te starten. Bv. Vragen naar het aantal kinderen. En dan verder over de kinderen beginnen praten. (altijd doorvragen op de antwoorden die de respondent geeft!)
 - Wat doen uw kinderen als beroep? Wat hebben ze gestudeerd?
 - Wonen uw kinderen bij u in de buurt?
 - Hebt u kleinkinderen?
 - Komen uw kleinkinderen vaak op bezoek?
 - Komen u kinderen langs om u te helpen met bepaalde zaken?
 - Nemen ze jou mee op uitstapjes?
 - Vind je dat je uw kinderen en kleinkinderen genoeg ziet? Waarom wel/niet?
- **Andere contacten:**
 - Hoe vaak krijg je, naast uw kinderen en kleinkinderen, iemand over de vloer? Om welke redenen komen deze mensen bij jou over de vloer? (Is het om een babbeltje te slagen of komen ze langs om jou te helpen?)
 - Hoe is het contact met uw burenen?
 - Hoe vaak ga je zelf bij iemand langs?

- Om welke redenen ga je langs bij andere mensen?
- Met welke **activiteiten** houdt u zich bezig in uw vrije tijd?
 - Als je moest kiezen tussen deze activiteiten. Welke activiteit verkies je dan? Waarom?
 - Via welke organisatie doet u mee aan deze activiteiten? Waarom?
- **Eenzaamheid**
 - Zou je mij kunnen vertellen wat je onder eenzaamheid verstaat?
 - Wat denk je dat de redenen zijn waarom iemand zich eenzaam voelt?
 - Wat zouden mensen volgens u kunnen doen om zich minder eenzaam te voelen?
 - Heb je zelf wel eens het gevoel dat je eenzaam bent? Waarom wel/ niet?
 - Wat denk je dat de redenen zijn van het feit dat u zich zo voelt?
 - Zijn er bepaalde zaken die u doet om minder alleen te zijn?
 - Wat is het verschil tussen u en mensen die zich wel eenzaam voelen? Wat denkt u dat u anders doet?
- **Inkomen**
 - U hebt mij vertelt dat u vroeger (beroep).. was. Wat hield deze job juist in?
 - Deed je deze job graag? (Wat deed u man als beroep)
 - Vond je dat je voldoende verdiende met deze job? (Vond je dat hij voldoende verdiende?)
 - Aan welke zaken gaf je het meeste geld uit?
 - Heb je ooit al problemen gehad om rond te komen?
 - Wat vind je van het inkomen dat je nu hebt?
 - Waarom vind je dit inkomen voldoende/onvoldoende?
 - Aan welke zaken geef je nu het meeste geld uit? (huur huis, eten,...?)
 - Aan welke zaken geeft u met plezier geld uit?
 - Vind je dat het leven duurder geworden is?
 - Zijn er zaken die je niet meer doet omwille van de kostprijs?
 - Zijn er zaken die je doet om geld te besparen?
 - Hoeveel inkomen zou je per maand meer nodig hebben om goed rond te komen?
- **Relatie inkomen en sociale contacten**
 - Voor veel mensen verandert er veel wanneer ze op pensioen gaan. Welke veranderingen hebben er bij u plaatsgevonden?
 - Hoe hebt u deze veranderingen ervaren?
 - Hebt u nieuwe dingen kunnen doen vanaf dat u op pensioen bent gegaan? Welke?
 - Hebt u het gevoel dat u sinds uw pensioen meer dingen kan doen of net minder?? Waarom?

- **Dienstverlening**

- Ik ben bij u terecht gekomen via (naam organisatie).. Van welke diensten van deze organisatie maakt u gebruik?
- Maakt u gebruik van diensten die aangeboden worden door een bepaalde organisatie? (vb. OCMW, dienstencentrum, Okra,...) Welke diensten? Welke organisatie?
- Wat zijn de redenen waarom u gebruik bent beginnen maken van deze diensten?
- Zijn er redenen waarom u van sommige diensten geen gebruik maakt?
- Welk gevoel geeft deze dienstverlening u?
- Bent u tevreden over deze diensten waar u gebruik van maakt? Welke zaken zouden aan de dienstverlening verbeterd kunnen worden?

- **Samenvatting**

- Ik onthoud uit dit interview de volgende zaken ... (opsomming van wat er gezegd is). Klopt dit of zijn er nog zaken die ik vergeten ben?
- Tot slot zou ik willen vragen of er nog zaken zijn die niet aan bod zijn gekomen, maar die je wel nog graag had aangehaald?

Vragenprotocol 2de interviewronde

- Invullen drop off maar enkel eerste vragen, niet de vraag van het inkomen!
- Vragen naar de kinderen.
 - Wat doen uw kinderen als beroep? Wat hebben ze gestudeerd?
 - Wonen uw kinderen bij u in de buurt?
 - Hebt u kleinkinderen?
 - Komen uw kleinkinderen vaak op bezoek?
 - Komen u kinderen langs om u te helpen met bepaalde zaken?
 - Nemen ze jou mee op uitstapjes?
 - Vind je dat je uw kinderen en kleinkinderen genoeg ziet? Waarom wel/niet?
- **Andere contacten:**
 - Hoe vaak krijg je, naast uw kinderen en kleinkinderen, iemand over de vloer?
 - Om welke redenen komen deze mensen bij jou over de vloer?
 - Hoe is het contact met uw burens?
 - Hoe vaak ga je zelf bij iemand langs?
 - Om welke redenen ga je langs bij andere mensen?
- Met welke activiteiten houdt u zich bezig in uw vrije tijd?
- Hebt u zich hier altijd al mee beziggehouden of is dit pas vanaf u pensioen?
- Doet u via een bepaalde organisatie mee aan activiteiten? Waarom wel/niet?
 - Welke organisatie?
 - Welke activiteiten?
 - Waarom?
 - Wat vindt u van deze organisatie/activiteiten?
 - Moest u deze activiteiten niet meer kunnen doen bv. Omwille van niet meer mobiel te zijn. Wat zou u dan doen?
- **Eenzaamheid**
 - Als u aan mij moest uitleggen wat eenzaamheid was. Hoe zou u dit dan omschrijven? Wat is volgens u eenzaamheid?
 - Wat denk je dat de redenen zijn waarom iemand zich eenzaam voelt?
 - Wat zouden mensen volgens u kunnen doen om zich minder eenzaam te voelen?

- Heb je zelf wel eens het gevoel dat je eenzaam bent? Waarom wel/ niet?
- Wat denk je dat de redenen zijn van het feit dat u zich zo voelt?
- Zijn er bepaalde zaken die helpen om u minder eenzaam te voelen?
- Wat is het verschil tussen u en mensen die zich wel eenzaam voelen? Wat denkt u dat u anders doet?
- U heeft aangegeven dat u weduwe/weduwenaar bent.
 - Hoe lang is het geleden dat u partner is overleden?
 - Wat veranderde er toen hij overleed?
 - Wat heeft u in deze nieuwe situatie gedaan?
 - Heeft iemand u hierbij geholpen?
 - Zou u het zonder deze persoon gered hebben?
- **Inkomen**
 - U hebt mij vertelt dat u vroeger (beroep).. was. Wat hield deze job juist in?
 - Deed je deze job graag? (Wat deed u man als beroep)
 - Vond je dat je voldoende verdiende met deze job? (Vond je dat hij voldoende verdiende?)
 - Aan welke zaken gaf je vroeger het meeste geld uit?
 - Heb je vroeger al eens problemen gehad om rond te komen?
 - ⇒ *Nu invullen drop off deel inkomen. Aangezien het over inkomen en sociale contacten gaat. Zou u mij kunnen zeggen in welke categorie uw inkomen valt. Ik moet u inkomen zelf niet weten dat zijn mijn zaken niet. Maar gewoon in welke categorie het valt.*
 - Er wordt veel geklaagd over de pensioenen tegenwoordig. Wat vind je van het inkomen dat je nu hebt?
 - Waarom vind je dit inkomen voldoende/onvoldoende?
 - Aan welke zaken geef je nu het meeste geld uit? (huur huis, eten,...?)
 - Zijn er zaken waar u graag geld aan uitgeeft?
 - Wat vindt u van de kostprijs van activiteiten die georganiseerd worden door organisatie zoals Okra, een dienstencentrum,... andere verenigingen voor gepensioneerden?
 - Zijn er zaken die je niet doet omwille van de kostprijs?
 - Zijn er zaken die je doet om geld te besparen?
 - In Gent is er een spreekwoord 'zaaien naar de zak'. Kan u mij uitleggen wat men met dit spreekwoord bedoelt? Past u zelf dit principe wel eens toe? Waarom wel/niet?
 - Ik heb u daarstraks reeds naar een definitie van eenzaamheid gevraagd. Zou u mij ook eens kunnen uitleggen wat volgens u armoede is?
 - Heeft u zich al eens arm gevoelt?
- **Samenvatting**
 - Ik onthoud uit dit interview de volgende zaken ... (opsomming van wat er gezegd is). Klopt dit of zijn er nog zaken die ik vergeten ben?
 - Tot slot zou ik willen vragen of er nog zaken zijn die niet aan bod zijn gekomen, maar die je wel nog graag had aangehaald?